

Notes sobre l'evolució històrica de la ciutat de Cervera i el procés de transformació del nucli urbà

MONTSERRAT JULIÀ I TORNÉ

Llicenciada en història de l'art

I. Introducció: Els fons documentals i l'estudi Geo-històric de Cervera

Recentment s'ha publicat el catàleg «El Centre històric de Cervera»,¹ inserit en un marc general d'estudi d'altres centres històrics de ciutats catalanes. El catàleg és fruit d'una anàlisi que intenta valorar Cervera des de la vessant històrica, geogràfica i arquitectònica. Aquest marc explicatiu és el que ha permès adonar-nos de la seva complexitat urbana així com valorar-la com un exemple de primer ordre d'arquitectura, urbanisme i història.

Ha estat necessari «observar» la ciutat des de la seva realitat construïda, en un procés indispensable de descobrir-la físicament però insuficient si volíem establir un marc teòric i de referència que

1. TARRAGÓ, S. (dir.): *El centre històric de Cervera*, Universitat Politècnica de Catalunya. Formes d'anàlisi i intervenció en el patrimoni construït, Barcelona, 1990.

ens permetés conèixer la lògica evolutiva del procés de creixement i transformació de la ciutat en el temps, tant de les formes construïdes com de l'apropiació social i cultural de l'espai. Assolir en definitiva un coneixement històric i sintètic del nucli urbà per tal de «llegir-ne» a més l'arquitectura, les vies de comunicació i la realitat construïda en general suposava un repte en què els fons documentals disponibles esdevenien part de la pròpia realitat urbana.

Els documents figurats o iconogràfics

La documentació històrica, entesa aquesta en sentit genèric, ceunyida i en relació als centres històrics, pot revelar-nos tres categories atesa la naturalesa del document: els documents figurats o iconogràfics (Plànols, maquetes, gravats, pintures, escultures, edificis, fotografies...), els documents manuscrits (depòsit d'arxius) i el material bibliogràfic (estudis històrics, relats...).

Els primers, dits figurats o iconogràfics permeten «endinsar-nos» en l'estudi de la ciutat d'una manera gràfica encara de naturalesa molt heterogènia. L'estudi de la realitat urbana a través d'aquesta documentació ens permetrà en ocasions determinar l'aglomeració urbana, les vies de comunicació, la hidrografia, la vegetació, la topografia, el traçat de muralles o la constatació dels edificis més representatius. Viatgers, enginyers militars, dibuixants i fotògrafs de diversa procedència i èpoques diferents ens aportaran via el plànol, el gravat, la fotografia... documents de primer ordre. Part de l'estudi històric de la realitat urbana de Cervera es podrà abordar des de l'anàlisi d'aquesta documentació de diversa procedència:

Ja en el segle XVII els enginyers militars ens ofereixen un plànol militar de Cervera dit «Plan de la Villa de Cervera» del topògraf militar Bealieu, així com una vista general de la ciutat. Ambdós ens permeten determinar el volum edificatori del moment, el perímetre de les muralles i portals, i determinant-ne la seva ubicació en el territori així com aspectes d'ordre topogràfic i viari. En el segle XVIII i de la mà d'un altre plànol militar, aquest conservat a l'Arxiu Imperial de Viena i una pintura conservada al Museu Comarcal de Cervera ens determinaran l'estat de les muralles, els portals existents i pel que fa a la pintura ens afegirà els encontorns de la ciutat apuntant tota la xarxa viària, així com emfasitzant el propi emplaçament de vall i turó.

En el segle XIX l'estat físic i viari de la ciutat se'ns determina per un plànol de clavegueram conservat a l'Ajuntament de Cervera. Aquest serà el mateix que utilitzi F. Carreras Candi al principi del nostre segle. El plànol de la ciutat és ampliat i modificat per l'urbanització de passetjos, fruit de l'arribada del ferrocarril, així com la importància de l'eix viari d'accés a la ciutat per la carretera Madrid-Barcelona. Del mateix autor i sobretot pel que fa al coneixement de les muralles caldrà destacar-ne una altra aportació.²

Tots els plànols i documents detallats fins ara, com d'altres que no hem citat (sobretot plànols militars i cadastrals) però que han estat considerats ens determinen no solament la percepció de la ciutat i de l'espai pels qui la dibuixaren sinó que ens permeten establir el coneixement, atesa la seva capacitat de síntesi, físic i urbà de la ciutat des del segle XVII i fins l'actualitat, determinant-ne les implantacions urbanes més característiques: l'emplaçament de la ciutat damunt un turó i dominant la respectiva vall del riu; l'establiment d'una xarxa de comunicacions d'accés al nucli urbà; el detall dels encontorns de la ciutat; el límit i perímetre de muralles i portals; els principals edificis: el castell, l'església de Santa Maria, el convent de Sant Francesc...

Els arxius d'imatges

Cervera s'incorporà en el món de la fotografia, tal i com se'n deriva del depòsit conservat en els arxius.³ Caldria constatar de totes elles el gran desconeixement que se'n té i l'enorme valor documental que tenen; revelant-se com a fonts històriques de primer ordre.⁴ Cal també remarcar l'extraordinari valor sobretot de les extretes de l'arxiu personal de l'historiador Agustí Duran i Sanpere (1887-1975) ubicat en la seva casa de residència a Cervera, atesa la qualitat i la intencionalitat amb què l'historiador va anar arxivant el material i que ben segur denota la seva formació com arxiver. Moltes d'elles van ser realitzades en col·laboració amb el fotògraf cerverí Claudi Gómez-Grau (1907-1989) evidenciant l'amistat

2. CARRERAS CANDI, F.: *Geografia General de Catalunya*, Barcelona, 1908. CARRERAS CANDI, F.: *Dietari de la guerra a Cervera des del 1462 al 1465*, Barcelona, 1907.

3. Ens referim a l'arxiu personal d'Agustí Duran i Sanpere, Cervera; l'Arxiu Comarcal, Cervera; l'Arxiu del fotògraf Gómez-Grau, Cervera; i l'Arxiu Mas, Barcelona.

4. SOUGEZ: M. 1. *Historia de la fotografía*, Cátedra, Madrid, 1981.

entre ambdós i alhora la vàlua de la fotografia com un document històric en el coneixement de Cervera. De totes elles les més significatives són les vistes aèries de Gómez-Grau realitzades entorn dels anys 50, poc després de la construcció del túnel (1945).⁵

Tant aquest arxiu fotogràfic com els altres fons documentals detallats anteriorment permeten configurar bona part de la «imatge» de la ciutat en el decurs del temps. L'assoliment de les raons, però, així com la comprensió de l'ocupació social i cultural d'aquest espai urbà ve de la mà d'un altre fons utilitzat. Ens referim al material bibliogràfic que hem seleccionat d'acord al caràcter sintètic i representatiu de les obres i en base a l'assoliment comprensiu del medi urbà construït, precisant el procés de creixement i transformació de la ciutat en el temps.

Els fons bibliogràfics

Malgrat l'existència d'una bibliografia força extensa sobre Cervera,⁶ i alhora poder-ne configurar un marc sintètic i històric de la realitat urbana i construïda, la tria havia de cenyir-se al procés de creixement i transformació de la ciutat i extreure'n les pautes generals determinants. La tria bibliogràfica acomplia bona part d'aquests propòsits i permeten establir el que s'ha anomenat en el següent apartat «Síntesi geogràfico-històrica de Cervera».

Com a punt de partença inestimable en aquest coneixement cal considerar el llibre d'Agustí Duran i Sanpere (*Llibre de Cervera*. Curial. Barcelona, 1977). Per la configuració de diferents línies interpretatives de configuració d'un model urbà de creixement des dels seus orígens i fins l'actualitat són fonamentals els treballs de Max Turull *Oligarquia, fiscalitat i règim municipal al món urbà de la Catalunya medieval (Cervera entre 1026 i 1430)*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, 1989; d'A. Garcia Espuché i M. Guàrdia i Basols *Cervera a principis del segle XVIII. Una imatge de la ciutat en plànols, a partir de documents històrics* (Barcelona. CIRIT, s.a.) i el treball realitzat per Cuspinera —Solsona— *Rogent Expedient*

5. A més caldria considerar l'obra: RAZQUIN FABREGAT, F.: *Cervera*, Biblioteca de Turismo de la Sociedad de Atracción de Forasteros de Barcelona, Barcelona, 1935. En aquesta les fotografies són realitzades per Claudi Gómez-Grau.

6. LLOBET I PORTELLA, J. M.: *Bibliografía Cerverina (1633-1978)*, Centre Comarcal de Cultura, Cervera, 1982.

de declaració de béns d'interès cultural del Centre històric de la ciutat de Cervera (Generalitat de Catalunya, 1989).

II. Síntesi geogràfico-històrica

La bibliografia consultada es centra majoritàriament en l'estudi del procés de transformació urbana de Cervera al llarg dels segles X, XI, XII, XIII, XIV, això ha suposat en la configuració del marc teòric global fins el segle XX algunes dificultats.

Els orígens documentals d'assentament poblacional s'estableixen entorn del «castell» cap al 1026. Primigèniament cal remetre'ns als segles X-XI ja que sembla unànimament acceptat per part dels historiadors l'inexistència d'un nucli d'hàbitat o vestigis antics anteriors a aquest moment. Cal vincular aquestes primeres notícies documentals a un procés de Reconquesta general, en què «Cervera» esdevé zona límit o de frontera entre dominis cristians i sarraïns, essent un nucli d'avançada amb finalitats estratègiques i defensives bastit sobre el Turó de Montseré (548 m) i controlant el Camí del Blat o Camí Ral que anava de Barcelona a Lleida i Aragó, paral·lel a la Vall del riu Ondara. Serà consubstancial a tota la comarca de la Segarra petits centres de repoblament sobre turons i que aniran fortificant-se amb castells, dominant les respectives valls. L'historiador Max Turull estableix que en un primer moment van ser dues o tres famílies les que per iniciativa privada s'assenten sobre una primitiva estructura documentada des del 1026. Entorn del 1052, segons el mateix historiador, és castlà del castell Hug Dalmau de Cervera, esdevenint i ratificant-se com una «fortalesa cristiana» des del 1068 (any d'expulsió dels musulmans?).⁷ La concessió de successius privilegis al castell reconeix la sobirania dels comtes de Barcelona; aquests determinen que actuï com un assentament fortificat i militar i com a centre catalitzador de posterior creixement donades les facilitats que tenien els pobladors per instal·lar-s'hi. El domini jurisdiccional dels comtes de Barcelona, com després dels comtes-reis, remet a la posició estratègica controlant el Camí del Blat cap a Lleida, no essent domini de cap baró feudal.

7. TURULL I RUBINAT, M.: *Oligarquia, fiscalitat i règim municipal al món urbà de la Catalunya medieval (Cervera entre 1026 i 1430)*, tesi doctoral, Dep. Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica, Facultat de Geografia i Història, Universitat de Barcelona, 1989.

Aquests primers pobladors van fer possible una via d'accés de viants del castell i fins a la vall.

Al començament el nucli d'hàbitat no tenia església parroquial, sinó que deuria dependre de l'església de Sant Pere el Gros (1072?) vora el riu. Malgrat no haver-hi data exacta del bastiment d'aquest edifici sembla que caldria situar-lo en el segle XI ja que es troba documentat dependent del monestir de Ripoll.

L'expansió territorial per Catalunya després de la conquesta de Lleida (1149) suposarà la pèrdua definitiva del caràcter de Marca dels territoris de la Segarra, iniciant-se un procés de feudalització del territori i que abraçaria del segle XI al XV, amb tota la problemàtica que aquesta periodització pot suposar. A partir d'aquest moment i durant els segles XII-XIII el creixement es bipolaritzarà coexistent dos nuclis edificatoris; un entorn del castell i un grup d'edificacions en sentit transversal, al llarg del camí que pujarà de la vall al nucli i tornarà a baixar a la vall (Coster-Riu-Coster) i al redós de l'església parroquial, documentada com a església de Sant Martí des del 1147, i més tard com església de Santa Maria (1235...) que determinarà un nucli separat del castell i on convergien el camí d'accés a la vall i el camí que anava cap a les Oluges i Agramunt adaptat a la forma del Coll de les Savines. Continu a l'església s'hi va constituint un nucli edificatori, paral·lel a les corbes de nivell, entorn d'un carrer central i únic i que anomenen «Vila Closa».⁸ Es tractava d'un nucli edificat entorn un carrer central i únic (l'actual carrer Major), amb portals d'accés als extrems variables cap al nord en funció del creixement, i amb les cases atensades unes contra les altres fent de muralla i estructurant-se segons una unitat edificatòria que denominem «parcellació gòtica».⁹

Progressivament, i fora ja de la Vila Closa, s'aniran formant petits nuclis d'hàbitat entorn de convents i hospitals com a «vilanoves» o «ravals» al llarg del camí que pujava de la vall al turó i tornava a baixar a la Vall-Convent de Sant Francesc (1242) i al camí que voltava la Vila Closa per damunt del turó — Hospital de Sant Antoni (1278)—. Al voltant d'aquests, com després del convent de Sant Domènec (1318) (configurant el Raval de Sant Antoni o Cap Corral), s'aniran consolidant barris externs. Paral·lelament hi haurà un creixement constant de la Vila Closa, que s'anirà densificant i ho constatarà la presència de portals d'accés als extrems i variables cap

8. *Ibid.*, op. cit.

9. *Ibid.*, op. cit.

al nord en funció del creixement i en els carrers transversals entre l'eix central i un camí de ronda que envoltava el nucli. Un primer portal cal suposar-lo on s'ubica l'església i la plaça Major i l'altre a l'extrem oposat i amb el nom que després rebria de Portal Mitjà.

Molt aviat cal datar els privilegis reials, un concedit l'any 1182 testimonia el permís per formar «Confraria» de veïns, com més tard ho seran el «Consolat» (1202) i la «Paeria» (1267), com a òrgans de govern municipal dins el món urbà de la Catalunya medieval. Aquest fet (junt amb l'abolició dels mals usos feudals al final del segle XII) de caràcter institucional i jurídic palesa la importància que tenia Cervera en aquest moment. Una forta activitat econòmica determina la vila amb caràcter urbà ja que era centre geogràfic i demogràfic d'una rodalia feudal i agrícola; referències documentals de l'any 1136 ens parlen de l'existència d'un mercat al costat de l'església parroquial i el 1310 d'una fira. Es tractaria doncs, d'un centre urbà d'intercanvi d'excedents agrícoles i la manufactura de draps i pell. L'existència d'un òrgan local de gestió i administració de caràcter orgànic (paers, consellers, prohoms), com també van tenir altres municipis catalans, el determinen com un centre urbà de jurisdicció reial; l'existència d'un hàbitat concentrat, una morfologia edificatòria, edificis rellevants i la pròpia activitat econòmica així ho testimonien. La celebració de les Corts catalanes a Cervera l'any 1359 donen fe de la rellevància de Cervera dins del context català.

Els anys 1368-1375, i per ordre de Pere III el Cerimoniós, s'emmuralla la ciutat. El recinte inclourà tots els barris o «quarters» en els quals es dividia la ciutat (Cap Corral, Plaça, Montserè, Framenors),¹⁰ tancant alhora un àmbit molt més gran. Les muralles es converteixen en el tercer element catalitzador del creixement urbà amb caràcter defensiu, tal i com ho havien estat el castell i la Vila Closa. L'interior de les muralles es modifica i es densifica l'espai

10. L'anàlisi dels «Llibres d'Actes Municipals» (1332-1333), permeten establir una divisió administrativa de la ciutat que pot segons Max Turull (en l'obra ja citada), determinar una partició social de l'espai en «quarters» o sectors econòmics. Les sessions convocades pel Consell de la Paeria en èpoques de treball de la terra permeten veure l'índex d'assistència al Consell Municipal i les taxacions permeten una divisió de la ciutat quadripartita. El quarter anomenat de «Cap Corral» (ubicat del Portal Mitjà fins al Portal de Sta. Anna) seria el més densament poblat, després el de la «Plaça» (ocuparia la Vila Closa), ambdós ubicarien les classes artesanes i menestrals dedicades al comerç de draps i llana. El quarter dit de «Montseré» (més proper al castell i al convent de St. Domènec) i el de «Framenors» (pròxim al convent de St. Francesc), representarien els sectors més agrícoles i dedicats a la vinya. Caldria sumar-hi l'existència d'un Call Jueu (pròxim al Cap Corral o Portal de Sta. Anna).

construït, cobrint el camí de ronda que passa a dependre del carrer Major (carrer de les Bruixes i Sabater) en aquest segle XIV.

En els segles següents hi haurà un creixement exterior al redós de les muralles, un hàbitat dispers al voltant del Portal de Santa Anna, i una densificació edificatòria entorn del Cap Corral. Gradualment s'iniciarà, a partir del segle XV, un procés de decadència i crisi envers el que havia estat la ciutat fins aleshores. A partir d'aquest segle, s'inicia un període de davallada demogràfica, a causa de pestes i guerres que s'extendrà fins els segles XVI-XVII. En aquest espai de temps Cervera esdevindrà cap de vegueria, com a capital administrativa i política d'un extens territori (l'actual Segarra, el Solsonès i part de l'Anoia). Malgrat ser centre d'una important àrea bladera, amb un pes específic en èpoques de crisi de subsistència, no es produiran canvis de redreçament econòmic que determinin un creixement urbà, a pesar que molts nobles de la rodalia en períodes de guerra traslladen la seva residència a Cervera. Referències documentals com el «Llibre del Manifest» (1687), o el cadastre de 1716,¹¹ ubiquen els sectors més agrícoles a les zones més externes de la ciutat, mentre que les classes o sectors menestrals i més rics s'ubicarien en el carrer Major. La construcció de l'edifici de la Paeria o Casa de la Vila, l'ennobliment del paer en cap, la concessió del títol de ciutat l'any 1702 per part del monarca i la prolongació de les muralles, seran signes de caràcter positiu tenint en compte quina havia estat la situació fins el segle XVII. A partir del segle XVIII, i amb la construcció de l'edifici de la Universitat (1718-1762), per ordre del monarca borbó Felip V, s'inicia un nou període atès que se centralitzen totes les universitats de Catalunya a Cervera, i això tindrà conseqüències dins el seu àmbit d'influència, a més de substituir l'antiga vegueria pel corregiment del qual continua essent capital i ampliant la seva àrea d'influència (comprèn l'antiga vegueria de Cervera, Agramunt i la sots-vegueria de Prats del Rei). Durant el segle XVIII, i deixant de banda les enormes dimensions respecte al conjunt urbà de l'edifici de la Universitat, es potenciarà un creixement nord radial fora de les muralles i amb ravals; així com una transformació dels edificis ubicats en el Portal de Santa Anna.

El «progrés» demogràfic i econòmic, respecte a la tònica general de tot Catalunya, va veure's interromput per la supressió definitiva de la Universitat (1842). Durant el segle XIX, i malgrat un context general negatiu provocat principalment per diferents guerres, cal

¹¹ GARCIA I ESPÚCHE, A. i GUÀRDIA I BASSOLS, M.: *Cervera a principis del segle XVIII, una imatge de la ciutat, en plànols, a partir de documents històrics*, Generalitat de Catalunya. CIRIT (s.a.).

destacar l'arribada del ferrocarril (1860). El marc general es mostra poc engrescador, una indústria molt petita i la rutina dels conreus no feien de la capital de la Segarra un lloc d'atracció de la població, que desertava de la comarca sobretot després de l'arruïnament per la filloxera a partir del 1895.¹² Un continuat creixement nord, potenciat pel ferrocarril (urbanització de la plaça i passeig de l'Estació); anirà paral·lel a reformes edificatòries al voltant de l'edifici de la Universitat així com l'enderroc de bona part de les muralles i els portals. El nou traçat de la carretera nacional, ja en el segle xx, tangent al Portal Nou, anirà consolidant un creixement continuat per la part nord. La desviació de l'eix de la Nacional II pel travessament del túnel (1945) sota el centre històric de la ciutat suposarà un fet cabdal en el desenvolupament de la ciutat donada la marginació progressiva d'aquest centre històric o casc antic respecte al conjunt urbà.¹³

No serà fins la dècada dels anys seixanta quan s'inicia una certa embranzida industrial que es concretarà en una zona de polígon industrial. El conjunt comarcal no experimentarà cap recuperació demogràfica important, sinó que hi haurà un progressiu abandó dels nuclis rurals més petits cap als més grans; essent aquest el marc o context general en el qual Cervera esdevé actual capital de comarca. Actualment comprèn altres municipis que s'han anat annexionant progressivament: Vergós de Cervera, Prenyanosa amb els seus pobles de Malgrat, Castellnou, d'Oluja, la Cardosa i les caseries de Tudela i Queràs.

III. Conclusions

Cervera, respecte a la comarca de la Segarra, ha gaudit i gaudeix d'una bona situació pel que fa a les vies de comunicació. Al llarg dels segles aquest fet ha influït de manera determinant en el caràcter de les diverses transformacions del seu nucli urbà i les pròpies expansions de la ciutat, essent motiu dels successius canvis

12. V.V.A.A.: «La Segarra, Urgell, Conca de Barberà», *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1983, vol. IX, Pàgs. 44-65.

13. Ens referim a l'àrea declarada com a «conjunt històric-artístic», en l'«expedient de declaració de béns d'interès Cultural del centre històric de la ciutat de Cervera» (vegeu Bibliografia), i que comprendria principalment la ciutat constituïda fins el segle xv, essent-ne el carrer Major, la Plaça Major i l'església de Sta. Maria els elements més rellevants.

en les relacions tan mercantils com socials. Entenem doncs, el pes històric en aquest sentit de les vies de comunicació,¹⁴ i que han estat determinants en la seva transformació agro-urbana. Més enllà d'imperatius d'ordre geogràfic (relleu, clima...) o de divisions políticoadministratives, Cervera sempre ha sobrepassat l'àmbit d'influència del seu nucli poblacional. Hem constatat, d'acord amb la bibliografia consultada, que en els orígens va ser zona de control del «Camí del Blat» o «Camí Ral» que anava de Barcelona a Lleida i Aragó; més tard va configurar-se com a centre comercial via el mercat i la fira; després va ser cap de vegueria, de corregiment... determinant no solament un radi d'influència al seu voltant sinó esdevenint un punt de comunicació fonamental entre Barcelona i Lleida. Actualment però, i com a capital comarcal, ha d'enfrontar-se amb l'autopista Barcelona-Lleida que no passa per la Segarra, aquest fet, com també ho ha estat el «travessament» de la ciutat per la Nacional II des de l'any 1949, ha anat contribuint a la seva marginació dins el conjunt del territori català.

Part, doncs, del desenvolupament de Cervera al llarg dels segles, pot explicar-se en relació a l'estructura viària atès que pot determinar-ne les seves funcions urbanes més característiques; altrament aquesta realitat urbana, fruit d'una resultant geogràfica i històrica, pot analitzar-se constatant-ne les raons de la forma urbana, morfològica i arquitectònica conservades i que ens han arribat fins a l'actualitat.

14. Aquesta relació és observada per A. DURAN I SANPERE a «El Camí i els seus destorbs» dins l'obra *Llibre de Cervera*, Barcelona, Curial, 1977, pàgs. 61-65.